

ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ
(VISHAV-BHAICHARAE DAE PARPEKH VICH BHAGHT RAVIDAAS DI RACNA

DA MAHATAV)

JAGDEEP KAUR

M. A. Student

Reg. No. 11509961

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਗਵਾੜਾ

ਦੇ

ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਅਧੀਨ

ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਇੱਕ

ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਫੈਕਲਟੀ ਆਫ ਬਿਜਨਸ ਐਂਡ ਆਰਟਸ

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ

2017

ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਜਗਦੀਪ ਕੌਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ’ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

ਖੋਜਾਰਥਣ

ਜਗਦੀਪ ਕੌਰ

ਰਜਿ. ਨੰਬਰ 11509961

ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥਣ 'ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਐਮ. ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ

ਨਿਗਰਾਨ
(ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ)
ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਫਗਵਾੜਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਤਤਕਰਾ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

- 1.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.2 ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 1.3 ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ
- 1.4 ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ
- 1.5 ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ
- 1.6 ਖੋਜ ਵਿਧੀ
- 1.7 ਸੰਭਾਵਿਤ ਨਤੀਜੇ
- 1.8 ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ-

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ: ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਸਰਾ-

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ-

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ-

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਸਾਰ

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

1.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਵਾਲੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸੁਨਿਹਰੀ ਕਾਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚਲੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਕਾਲ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੱਧ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬਿੰਦੂ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਦਰਿਤ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਾਨਵ ਕੇਦਰਿਤ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਕਰਮ ਕਾਢਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆ ਅਤੇ ਪੂਨਰ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਲੋਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਾਵ ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬੇਲੇ ਬਣਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰੂਹਾਨੀਅਤ, ਰੱਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੀ ਸਫਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸੋਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਅਮਿੱਟ ਯਾਦ ਛੱਡਦਾ ਹੈ।

ਡਾ: ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ-

“ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ, ਰੱਬ ਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਸਤਹ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਇਕਸੁਰਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ”

ਭਗਤੀ ਮਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਸੌਖੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੈ ਦੈਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਧੰਨਾ, ਨਾਮਦੇਵ, ਸਦਨਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਭਗਤ, ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੇਧ ਦੇਣ ਲਈ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਅੰਡਬਰਾਂ ਤੇ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਮਾਜ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਨਾ ਜੋੜ ਕੇ ਸਗੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸੱਚ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਜਾ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਸਾਫ਼ ਜਲ ਦੇ ਝਰਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀਆਂ ਪਿਆਸੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਸਵੱਲੀ ਪੱਦਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਖੰਡਨ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਚਾਹੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਨੀਂਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਮਨ ਨੀਂਵਾ ਅਤੇ ਮਤ ਉੱਚੀ ਰੱਖੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉੱਨੀ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਜਨਮ ਨੀਂਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਦੀ ਹੈ।

ਡਾ: ਪ੍ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਵਰਗਾ ਤਿੱਖਾ ਕਟਾਕਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਮਾਨਵਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਝਲਕ, ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 40 ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣਾ, ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ, ਪਰਸਪਰ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉੱਤਮਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਸੁੱਚੇ ਹੋਣ ਭਾਵ ਕਿ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਵਰਗ-ਵੰਡ, ਸ਼ੋਣੀ ਸਮਾਜ, ਨਸਲ, ਰੰਗ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਉੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਸੋਚ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਆਪ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਚਮਾਰ ਜਾਤ ਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੱਠੀਆਂ ਪਰ ਜੇਕਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੱਠ ਦੇ ਸਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਦੀਰਾਂ ਨੂੰ ਗੱਠਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਊਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸੇਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸਰੂਪ ਉਘੜਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਹਾਈ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਵਾਲਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਹੁ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੋਮਾ ਬਣੀ

ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨਿਰਗੁਣਆਰੇ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਪੰਰਨਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ 40 ਸ਼ਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਵਿੱਚ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਮਰ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਮਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 40 ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਆਨਾਤ ਨੂੰ ਜਨਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਕੇ ਸੁਖਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ-

“ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਆਲ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ। ”

ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਠਾਕੁਰ ਪੂਜਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਠਾਕੁਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗੋਬਿੰਦ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਠਾਕੁਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਭਗਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਇੱਕ ਪੈਰ ਦੇ ਭਾਰ ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਮਾਧੀ ਲਗਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਾਂਢ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਸੀ।

1.2 ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼:

1. ‘ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ’ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ

ਸੁਚੱਜੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਦੀ ਘਾੜਤ ਘੜਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਨਵ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਅਜੋਕੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋਣਾ ਇਕ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਘਟਤ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

3. ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਮਸਲਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜ ਦੀ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਭਟਕਣਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਬੁਲੰਦ ਹੌਂਸਲੇ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

4. ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਮੇਚ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕੌਮਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਮਿੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਸਯੁਕਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

1.3 ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ:

ਖੋਜ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਖੋਜ ਜਿੱਥੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਿ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਲੱਭਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਸਾਡੇ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਨਸਾਨੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ-ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ, ਉਭਾਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਰਥਿਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਖੇਤਰੀ, ਨਸਲੀ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁ-ਜਾਤੀ, ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਬਹੁ-ਖੇਤਰੀ, ਬਹੁ-ਨਸਲੀ, ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਨਵ-ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਆਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਪ੍ਰਵਾਸ, ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਚਾਰ ਤੇ ਸਹਿਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਜਾਤੀ, ਨਸਲੀ, ਖੇਤਰੀ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਇਕਸਾਰਤਾ, ਸੰਤੁਲਨ ਤੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ, ਬਹੁ ਧਰਮਵਾਦ, ਬਹੁ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ, 'ਰਾਜਸੀ ਏਕਾਤਮਕ-ਤੰਤ੍ਰੀਕਰਨ,

ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਸਾਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕਮਿਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਰਵ-ਸਾਂਝੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਧਾਰ ਧਰਾਤਲ' ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰਗਾਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਖਲੋ ਕੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਹਤ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਸੌਂਝੀ ਫਿਰਕੂ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜਿਉਣਾ ਸਿਖਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਜਾਤਾਂ ਕੌਮਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਾਤਾਂ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨਸਲਾਂ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕਠੇ ਰਹਿਣਾ ਸਾਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਇੰਨਾਂ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿਉਣਾ ਇੱਕ ਚੇਤਾਵਨੀ ਹੈ। ਬਹੁ-ਸਮਾਜ, ਬਹੁ-ਜਗਤ, ਬਹੁ-ਵਰਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਸੀ ਦਵੰਧ, ਕਲੇਸ਼, ਈਰਖਾ ਨਿੰਦਿਆ ਲੜਾਈਆਂ ਆਦਿ ਵੱਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਹੈ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਦੀ, ਪਰਸਪਰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੀ, ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਤਾੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ -

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ' ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰੰਕਾਰ, ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਗੋਬਿੰਦ, ਮਾਧੋ, ਹਰਿ, ਰਾਮ, ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ 84 ਕਿਸਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਆਪਣਾ ਹਰ ਇੱਕ ਕਾਰਜ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪੀ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹੇਠਾ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਉਸ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਉਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟਾਂ ਵਾਲੇ ਵਰਤ, ਪੂਜਾ, ਸਾਧਨਾ, ਕਰਮ ਕਾਂਢਾ, ਤੇ ਤਪ ਸਥਾਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਜਨਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਹਾਕਮ ਸ਼ੋਣੀ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਨੇ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿੱਥੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵੰਡ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਪਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਆ ਵਰਗ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਤਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਮਾਇਆ ਦੇ ਛੱਲ ਦੱਸ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਫ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰੀਰਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਧੀ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖਚਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਚਿੱਤ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਦਾਰਥ ਰੂਪੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਖੁਦ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਬਹੁ ਵਰਗੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਚੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮੰਨ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅੰਦਰ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤਾਂ ਰਾਂਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਰਮ ਕਾਂਢਾ ਦਾ ਜੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਚ-ਨੀਚ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਰਗ ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਿਆਂ ‘ਬੇਗਮਪੁਰਾ’ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਰਗਾ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜੱਪਣ, ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਡਨ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਵਧਾਇਆ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਹਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਰੂਪੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ

ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬੋਝ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਮਾਜ ਬਹੁ ਰੂਪੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਬੋਝ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਰਵੇਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਨੁਕਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪੱਖ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰਨਾ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਾਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਜੱਪਣਾ, ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਸੱਚ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਬੁਰੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲੋਂ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਇਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਮਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਤਾ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆ ਕਰਦਿਆ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1.4 ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ

1. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਭਗਤਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1970
2. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1992
3. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਓਧਿਓਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1989
4. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ,

5. ਅਮ੍ਰਿਤ ਲਾਲ ਪਾਲ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਢਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1994.
6. ਇੰਦਰਪਾਲ ਮਹਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਮੀਰਾ ਬਾਈ : ਇੱਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1994.
7. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1991.
8. ਸਰੋਜ ਰਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1991.
9. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1992.
10. ਸੁਖਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਉਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਕੁਰੂਕੁਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕੁਸ਼ੇਤਰ, 2005.
11. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਬਾਣੀ : ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005
12. ਸੁਸ਼ਮਾ ਰਾਣੀ ਧਰਿ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਧਾਰ ਤੇ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.
13. ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ : ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1989.
14. ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1987.
15. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭੂਤੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1992.
16. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੁਮਾਰੀ(ਕਲਸੀਆ), ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.
17. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਗੋਇਲ, ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ .ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1989.
18. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਲੁਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981.

19. ਗਿਆਨ ਚੰਦਰ ਕੌਲ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1994.
20. ਗੀਤਾਲੀ ਵਰਮਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ : ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1991
- 21 ਗੁਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸਭਿਅਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2014.
22. ਗਿਆਨ ਚੰਦ ਜੈਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਭਗਤ ਬਾਣੀ : ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ,ਪਟਿਆਲਾ, 1986.
23. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ,ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਕੁਰੂਕੁਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕੁਸ਼ੇਤਰ, 2006.
24. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਅਧਿਐਨ(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ,ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2011.

ਨਿਵੇਕਲਾਪਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਗਤ ਕਵੀ ਜਾਂ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਲਾਤਾਂ ਤੇ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਅਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ, ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸਭਿਅਚਾਰਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀਥਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 40 ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਹੈ।

1.5 ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ:

ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਡਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਥੀਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਅਥਹਿ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਨ੍ਹੇ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਕੀਮਤੀ ਅਨਮੋਲ ਹੀਰੇ, ਮੋਤੀ, ਕੋਹੇਨੂਰ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਨਿਰੰਤਰਖੋਜ ਦੀ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਕੜੀ ਹੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਅੰਤਕ ਸਿਰ੍ਹਾ ਨਹੀਂ।

1.6 ਖੋਜ ਵਿਧੀ :

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਰੋਲ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਹ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਡਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਕਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਅਤੇ ਉਤਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਟ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਧੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੱਖ-

ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਾਂਗੇ। ਕਿਉਂਜੋ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ਵੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

1.7 ਸੰਭਾਵਿਤ ਨਤੀਜੇ:

ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਾਂਝ, ਮਿਲਵਰਤਨ, ਸਹਿਯੋਗ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਚ-ਨੀਚ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਲਿੰਗ -ਭੇਦ, ਭਾਸ਼ਾ, ਨਸਲ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਿੱਤ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ, ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਰਹਿਬਰੀ ਅਤੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਨਰੋਏ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਿਗਰਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦਮ-ਕਦਮ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਣੀ ਰਹਾਂਗੀ।

1.8 ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਭਜ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਭੱਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਵੱਲੋਂ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਵੀ 'ਭੱਜ' ਤੋਂ ਦੱਸ ਕੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ 'ਸੇਵਾ- ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ'। ਭਗਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅੱਦੁਤੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰੋਹਰ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ ਉੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਖਿਆਲ ਇਸ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ।

ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਭਗਤ ਕਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਅਤੇ ਮਤ ਉੱਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਉੱਤਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਸਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸੁਨਿਹਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸੋਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਭਾਵ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚਲੇ ਲੋਕ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਨੇਹ, ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ ਅਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਏ ਚਿੰਤਨ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਛੱਦਦੇ ਹਨ।

ਮੱਧਕਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀਆ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚਲਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰਮਤਿ, ਸੁਫੀ, ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਕਈ ਹੋਰ

ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਸਤਤ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚਲੀ ਖਾਸੀਅਤ ਅਤੇ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸੂਫੀ, ਭਗਤੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਵੀ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚਲੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਨ ਤਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੇਂ ਭਗਤਾਂ-ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ।

ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਵੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹਮਲਾਵਾਰਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚਲਾ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਆਏ ਉਹ ਇੱਥੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਅਮਿੱਟ ਯਾਦ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚਲੇ ਰਾਸਤੇ ਥਾਂਣੀ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ, ਕਰਮ-ਕਾਂਢ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਅੰਧਾਂਧੁੰਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਜਿੱਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਕਹਿਲਾਇਆ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਾਨਵ ਕੇਂਦਰਿਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ

ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਜਾ ਮੌਲਵੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਦੈ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਭਗਤੀ ਕਵਿ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਸਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗਣ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨੀ, ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣਾ, ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਨੀ, ਇਕ ਲੱਤ ਦੇ ਭਾਰ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਵਾਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅਸਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਭਗਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਕ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਗਤੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਦੈ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗ ਕੇ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਗੁਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਦਗੁਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗ ਕੇ ਮਰ ਜਾਈਏ। ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੱਖ ਓਹੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਬਣਾਵੇ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਗਤੀ ਮੱਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਡਾ: ਪ੍ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਕ ਲਹਿਰ ਜਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁਲਵਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰੋਹਰ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂਆਂ, ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੱਖ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸਾ ਬੜਾ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਰਚੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਰਚੇ ਗਏ। ਗੀਤਾ ਵਰਗੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਚੀ ਗਈ। ਸਿਮਰਤੀਆਂ, ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੱਬੀ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੱਬ ਦੀ ਰੱਬੀ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿਰਜਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇੱਕ ਗੌਰਵਮਈ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਗਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਦਭਵ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”¹

ਡਾ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ:

“ ਆਰੰਭਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪਸਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬੋਧ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਧਰਮ, ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਪੀਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ‘ਭਗਤੀ’ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿੱਚ ਜਾਨਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ।”²

ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ 1251-1700 ਈ: ਤੱਕ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਅਨੁਸਾਰ;

“ਧਰਮ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾ ਭਗਤੀ ਹੈ।³

ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਇਸਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਆਪਾ ਵਾਰ ਦੇਣਾ ਇਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਤਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।”³

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਅਨੇਕਾ ਰੰਗ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਦਿਖਾਏ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚਲੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੱਧਕਾਲੀਨਤਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਅਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਭਾਵ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਤੋਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ;

“ਸ਼ਬਦ ‘ਮੱਧਕਾਲੀਨਤਾ’ ਕਾਲਵਾਚੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥਵਾਚੀ ਵੀ ਹੈ। ਕਾਲ ਭਾਵ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੱਧਕਾਲੀਨਤਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀਮਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।”⁴

ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਮੱਧਕਾਲ ਕਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਯੁੱਗ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਸੀ।”⁵

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮਾਲਾ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਘੁੰਮ ਕੇ ਵੀ ਸਰਵਉੱਤਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਪੰਰਾ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਸੰਤ ਨਾਮਨੰਦ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋ ਰਹੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ-ਮੁੰਨੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਰਵਉੱਤਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।”⁶

ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚਲੇ ਆਲਵਾਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਖਾਂ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਦੇ ਦਰਿਮਿਆਨ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹੋ ਕੇ, ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਹੋ ਕੇ, ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ, ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਦਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਦੀ ਬਖਸ਼ਣਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਸੇਵਕ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਤਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਅਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਦੇ ਚਰਨੀ ਲੱਗਿਆ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਗੋਤੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇ ਕੇ ਸੇਵਕ ਆਪਣੇ ਸਭ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਮਤ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਦੈਪਨ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਬੀਜ ਸੰਹਿਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿੱਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਉੱਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚੋਂ ਫੁੱਟਿਆ ਪਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟਹਿਣੀ-ਟਹਿਣੀ ਕਰਕੇ ਫਲ-ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਇਕ ਰੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਟੁੱਟੇ ਅਤੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਵਰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਕਗਾਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਣੁ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਦੇੜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਛੋਟੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਰਹੇ।

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਮੱਛੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਂਗ ਹੈ। ”7

ਭਗਤੀ ਮਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਹਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਪੂਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਧਾਰਾ ਨਿਰਗੁਣ ਉਤੇ ਦੂਸਰੀ ਧਾਰਾ ਸਰਗੁਣ ਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਦੇ ਭਗਤ ਕਵੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹਨ ਜੋ ਪਰੂਪ ਰੰਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਸ਼-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹਾਸਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ‘ਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ / ਮਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਥੇ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪਦਾਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਾਤਾਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦਾਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਮਤ ਵਿੱਚ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੱਚਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ‘ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ’ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਵੇਗਾ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਤੱਕ ਅੱਪੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਡੇਰੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੈਜ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ ਪਤੀ, ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ, ਸਰਵ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵ ਪਾਲਕ ਹਨ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ, ਪਰਸਪਰ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੇ ਲੋੜ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਚਿਤਵਨ ਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਜਾ ਕਰਮ ਦੀ।

ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖ ਉਹੀ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਭਗਤ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਅਤੇ ਮਤ ਉੱਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਖੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਾਈਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਤਾ, ਲੋਕਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰਲੋਕਿਕਤਾ, ਵਰਗ ਵੰਡ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਖੰਡਨ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਤ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿੰਦੂ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਜਨਮ ਜਾਤ, ਕਰਮ ਕਾਂਢ, ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਉੱਪਰ ਉੱਠੀ ਹੋਈ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਰੂਪ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਵਿੱਚ ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਪਰ ਟਿੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੇ ਅਸਤੁੰਲਨ ਵਿੱਚ ਲਿਉਣ ਦੇ ਲਈ ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਮਾਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਕੰਲਪ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਖੋਜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਚਿਤਵਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਭਗਤੀ ਮਤ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਦਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ, ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਕੇ ਵੱਡੇ ਬਣਨ ਦਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ, ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਦਾ, ਪਰਸਪਰ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਗਿਆਨ ਭਗਤੀ ਮਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੀ ਦੁਨਿਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਵੱਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਤੀ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਮਤ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉੱਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਦੁਨਿਆ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀਆ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਰੱਬ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਦਿਖਾਵੇ।

ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ 'ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ' ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸਬਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਜੰਗਲਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਹੱਠ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਯੁਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਹੋਏ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤੀ ਮਨ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਮਤ ਉੱਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸੱਚੀ ਸੁਚੀ ਸੋਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬਿਰਤੀ ਲਗਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਿਮਾਣ ਸਰੂਪ ਅਸੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਭਗਤੀ ਮਤ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਵਉੱਤਮ ਹੋਂਦ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅੱਟਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਈਸ਼ਟ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਤਮ ਹੋਂਦ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀ ਕਰਦਾ।

ਅਸਲੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਸਾਧਗੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਰੂਪੀ ਸਰੂਪ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਦਗੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਬਣਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਨਿਮਰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਰਜਕ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੰਕਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਦੇ ਵਿੱਚਲੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਜਾਤ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਹਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਸੀਂ ਹਰ ਕਣ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸਦੀ ਅੱਟਲ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ।

ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਵਿਅਸਥ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਪਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਭਗਤੀ ਮਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮੋਹ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਤਹਿਤ ਮੋਹ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਇਕ ਦਿਨ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਾ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਅੱਟਲ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਮਤ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ, ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਸਰਵ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਦੇਣੀ ਇਸ ਮਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚਲੀਆਂ ਅਸਲ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਇਸ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ-

1. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਹਰਸਿਮਰਨ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ:ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 98
2. ਡਾ. ਅਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ, ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਬਾਣੀਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ 57, ਪੰਨਾ ਨੰ. 103
3. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 60
4. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 22
5. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 60
6. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 120
7. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 39

ਅਧਿਆਇ ਦੂਸਰਾ
ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ : ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਸਰਾ

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ : ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਨੋਕਲੀ ਭਗਤੀ ਪੱਧਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਬੰਧੁਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਆਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਅਨਿਖੜਵੀਂ ਛਾਪ ਛੱਡਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਤ ਹੋਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਦੇ ਸਨ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ, ਸਰਵਸ੍ਰੋਠਤਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਆਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਸਰਵਸ੍ਰੋਸ਼ਠ, ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਲਈ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

“ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਸੁਦੀ 15, 1433 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 25 ਜਨਵਰੀ 1376 ਈ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਭਾਫੂਰਜਾਂ ਮੰਡੂਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ‘ਮੰਡੂਆਂ ਡੀਹ’ ਹੈ।”¹

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਚਮਿਆਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਚਮਿਆਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ‘ਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਲਹਿਰਤਾਰਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ ਲਹਿਰਤਾਰਾ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ‘ਮੰਡੂਆਂ ਡੀਹ’ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।”²

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ-

“ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟ ਬਾਚਲਾ ਵੋਰ ਢੰਵੰਤਾ
ਨਿਤਹਿ ਬਨਾਰਸੀ ਆਸਾ ਪਾਸਾ”³

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੁੱਕਾਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ-

“ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਸੁਦੀ 15, ਸੰਮਤ 1433 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ”⁴

ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ, ਅਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਗਾ ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ, ਡਾ. ਜ.ਸ. ਸਾਬਰ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿਗਲ, ਡਾ. ਲੇਖ ਰਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨਾ, ਡਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕਲਸੀਆ, ਡਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਾਜੂ, ਡਾ ਹਰਨੇਲ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ ਜਲੰਧਰ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮਿਤਸਰ, ਡੇਰਾ ਸੱਚਖੰਡ ਬਲਾਂ ਜਲੰਧਰ, ਆਦਿ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸੰਤ ਕਰਮ ਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਰਚੇ ਇਸ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ :

ਚੌਦਾਂ ਸੈ ਤੇਤੀਸ ਕੀ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਦ੍ਰਾਸ॥

ਦੁਖੀਓ ਕੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟੇ ਸ੍ਰੀ ਰਵਿਦਾਸ॥⁵

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰਘੂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮਕਰਮਾ ਦੇਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾ ਦੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਾ ਦਾ ਅਸਲ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਸੀ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਨੀਚ ਲੋਕ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ”⁶

ਡਾ. ਲੱਕੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸੰਖਨਾਦ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵ ਜਾਤੀ ਸਮਭਾਵ, ਲੋਕ ਮੰਗਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਘੜੇ ਗਏ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੜੇ ਨਿਮਰ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੀ।”⁷

ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਥਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਕਲਾ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸਪੰਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਦਾ ਵੱਡੇ ਵਰ੍ਹੇ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਰਹੀ। ਸਮੁੱਚੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਰਹੱਸਮਈ ਕਵੀ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਹਿਜ-ਸਮਾਧੀ ਲਉਦਿਆਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਪਾਉਣਾ ਸੀ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ, ਸੰਸਾਰ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਦੀ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੋਈ ਨਵੇਂ ਉਪਾਸਕ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦਿਆ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾ ਲਿਖਿਆ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਪਾਲਣਹਾਰ ਕੇਵਲ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਦ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਉਸਦੀ ਜਰੂਰਤ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ, ਉਸਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਾਇਆਵਾਨਤਾ ਅਤੇ ਦਿਆਲਤਾ ਉਸਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੂਪ ਹਨ।

ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਉਹਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਜਗਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮ, ਭਰਮ, ਕਰਮ-ਕਾਂਢ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਛਬਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਵਾਗੋਣ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਕਰੂਪਤਾ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਉੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਲੱਕੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਤੇ ਮੋਰ, ਚੰਦ ਤੇ ਚਕੋਰ, ਦੀਵਾ ਤੇ ਬੱਤੀ, ਤੀਰਥ ਤੇ ਜਾਤਰੀ ਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ”⁸

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੰਛੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ:

“ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਰਲ ਤੇ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ। ”⁹

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸਵੈਯਤਨ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਵੇ ਉੱਥੇ ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਹੱਸ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭੂਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਗਲ ਭਵਨ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਇਕੁ ਛਿਨੁ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇ ॥
 ਮਲਿਨ ਭਈ ਸਤਿ ਮਾਪਣਾ ਤੇਰੀ ਗਤੀ ਲਖੀ ਨਾ ਜਾਇ ॥
 ਕਰਹੁ ਕਿਰਪਾ ਭ੍ਰਮ ਚੁਕਈ ਮੈਂ ਸੁਮਤਿ ਦੇਹੁ ਸਮਝਾਇ ॥¹⁰

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਮੈਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਥ-ਪੱਥ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਅਗਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਹਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਸਿਰ ਆ ਜਾਵੇ ਭਾਵ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਉਧਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਮੈਲ ਧੋ ਕੇ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਜਿਓ ਗਿਆਨ ਹੁਆ ਪਰਗਾਸ ॥
 ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਲੀਨੇ ਕੀਟ ਦਾਸ ॥¹¹

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਅਮਿੱਟ ਯਾਦ ਛੱਡਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਅਨੁਸਾਰ:

“ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵ ਧਾਰਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਾਏ ਆਸ਼ਿਆ ਨਾਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਸਾਂਝ, ਇੱਕ ਸੁਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ”¹²

ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਣਜਾਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ-

ਹਉ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ, ਸਹਜ ਕਰਉ ਬਾਪਾਰ ॥
 ਮੈਂ ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨੁ ਲਾਦਿਆ, ਬਿਖੁ ਲਾਵਿ ਸੰਮਾਰਿ ॥¹³

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਰਸ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ ਜੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗੁਣਗਾਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ

ਤੁਮਰੇ ਭਜਨ ਕਟਹਿ ਜਮ ਫਾਸਾ ॥

ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਗਾਵੇ ਰਵਿਦਾਸ ॥¹⁴

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਰਮ-ਕਾਢਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਹੋਰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਦਾਨ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਰਮ-ਕਾਢਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ ਉਹ ਉਸਦਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ-

ਤੇਰੇ ਕੀਆ ਤੁਝਹਿ ਕਿਆ ਅਰਪਉ

ਨਾਮ ਤੇਰਾ ਤੁਹੀ ਚਵਰ ਵੋਲਾਰੇ ॥

ਦਸ ਅਠਾ ਅਠਾਸਠੇ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ

ਇਹੈ ਵਰਤਣਿ ਹੈ ਸਗਲ ਸੰਸਾਰ ॥

ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਆਰਤੀ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਹਰਿ ਭੋਗ ਤੁਹਾਰੇ ॥¹⁵

ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਆਵਾਗਾਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵਕਿਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲਗਭਗ ਸਾਰਿਆਂ ਸੰਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਆਖਰੀ ਮੰਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਰਗ ਹਨ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਹੀ ਅਸਲ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਦਾ ਹਿਰਦਾ ਚਾਨਣ-ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੱਸਦੇ ਹਨ-

ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਓਪਾਧਿ ਰਹਤ ਫੁਸਿ,
ਬਡੈ ਭਾਗਿ ਲਿਵ ਲਾਗੀ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਰਿਦੈ ਧਰਿ,
ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੇ ਭਾਗੀ॥¹⁶

ਜੇਕਰ ਅਸੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਮੁਕਤੀ ਕੋਈ ਵਿੱਦਿਆ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਸਥੂਲ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ

ਮੁਕਇ ਨਹੀਂ ਬਿਦਿਆ ਬਿਗਆਨਿ॥¹⁷

ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਭਟਕਣਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਕਿਤੇ ਇੱਕ ਥਾ ਟਿੱਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਆਵਾਗਾਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜਿਸਦੀ ਸਿਫਤ ਗੁਰੂ ਵੀ ਕਰੇ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ, ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਭਾਵ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਤੱਤ ਧਰਤੀ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਨਿਖੇੜਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਸਿਰਫ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਮੇਲੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੱਤੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਪਰਮਸੱਤ ਹੀ ਸਦੀਵੀਂ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ‘ਰਮੱਈਆ’ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਦਾਇਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੀਥਰ ਦਿਸਣ ਵਾਲਾ ਸੰਸਾਰ

ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਸੰਭੇ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਜੀਠ ਰੰਗ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਸੰਭੇਦਾ ਰੰਗ ਕੱਚਾ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਉੱਤਰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਮਜੀਠ ਦਾ ਰੰਗਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀਂ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਭਗਤ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

ਜੈਸੇ ਰੰਗ ਕਸੰਭ ਕਾ ਭੇਸਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰ,

ਮੇਰੇ ਰਮਈਏ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਕਾ ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ॥¹⁸

ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀਂ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੁਲੇਖੇ ਬਣਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਆਰਾਮ, ਐਸ਼, ਧੰਨ-ਦੋਲਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਖਚਿਤ ਹੋ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆ ਮਨਮੋਹਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਅਸਲ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਸਲ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਘੋਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲੋਕ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਇਸ ਰੁੱਚੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸ਼ੇ ਇੱਕ ਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਨੇ ਸਾਹਸਗੀਣ ਪਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ-ਜਿਉਣ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ”¹⁹

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

- 1 ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 09
2. ਅਚਾਰੀਆ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿੰਘ ਆਜਾਦ (ਅਨੁ-ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ-ਅਨੁ), ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 9,10.
3. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 1293
4. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 23.
5. ਪਾਵਨ ਗਾਥਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਜ.ਸ. ਸਾਬਰ, ਡੇਰਾ 'ਸਚਖੰਡ ਬੱਲਾਂ', ਜਲੰਧਰ, 1998, ਪੰਨਾ ਨੰ. 25.
6. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 07
7. ਡਾ. ਲੱਕੀ ਸ਼ਰਮਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਕਵੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 09
8. ਓਹੀ . ਪੰਨਾ ਨੰ 50.
9. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 84
10. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 349
11. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 814
12. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 60.
13. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 349
14. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 358
15. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 894
16. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 859
17. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 901
18. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 348
19. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 65

ਅਧਿਆਇ ਤੀਸਰਾ
ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਸਰਾ

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਉੱਘੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਅਨਿੱਖੜਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਰਲ ਤੇ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਅਗਵਾਈ ਭਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

“ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ”¹

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ:

“ ਭਗਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਤਾਂ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਹੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਉਲਾਰ ਰਿਹਾਂ ਹੈ ਪਰ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਥ ਰਚਾਉਣਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮਾ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ, ਜਗਤ ਤੇ ਮਾਇਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ”²

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ

ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨੁਮ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੁਰਾਣ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਆਕਤ, ਅਵਿਅਕਤ, ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰੰਕਾਰ, ਅਕਰਤਾ ਅਜਨਮਾ ਆਦਿ ਸਰੂਪ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਮਤ ਵੀ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਉਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪ ਜਗਤ ਹੈ।”²

ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਸਥਾਨ ਸੱਤਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਹ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਉਸਦਾ ਵਾਸਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ, ਦਇਆ, ਬਰਾਬਰੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਨੇਕ-ਨੀਅਤੀ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਮ, ਜਾਤ, ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਤੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਓਂਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਇਸ ਖਲਕਤ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਬੌਧਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ‘ਚ ਇਸ ਦੇ ਗੂਹੜ

ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਖਚਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਸੂਖਮ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੋ ਸਮਝ-ਗੋਚਰ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”⁴ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕ ਸਰੂਪੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜਗਿਆਸੂ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਇਸ ਕੂੜ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਦਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਰਾਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੂਖਮ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ:

“ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਬਿਰੁਾ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁵

ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਓਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦ’ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਬ੍ਰਿਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਰੁਕ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਬਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਜਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾ, ਜੜ-ਚੇਤਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਅਪਤ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਵਿਅਕਤ, ਵਿਅਕਤ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰੰਕਾਰ, ਅਕਰਤਾ ਅਜਨਮਾ ਆਦਿ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵੀ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ:

“ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੋਈ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਮੱਤ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ, ਨਿਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ, ਰਹੱਸਮਈ ਸਰੂਪ, ਅੱਖਰ ਸਰੂਪ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।”⁶

ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਫੀਮਤ ਵੀ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਉਹ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਅੱਲਾਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਖਰਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਅਤੇ ਅਸੱਤ ਦੇ ਮਤ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹਨ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇੱਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਅਤੇ ਪਾਲਣਹਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਅਥਵਾ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ-

“ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਕਲਪ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਾਲਾ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚੇਚਨ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋ ਸੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ”⁷

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਗੁਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਗੁਆ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ ਉਹਨਾ ਦੀ ਭਰਭਾਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੱਚ ਤੇ ਸਤਿ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਚੰਗੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨਿਵਰਨੀਯ, ਅਕਨਥਨੀਯ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਅਕਥ ਕਥਾ ਬਹੁ ਕਾਇ ਕਰੀਜੈ ॥

ਜੈਸਾ ਤੂੰ ਤੈਸਾ ਤੂਹੀ ਕਿਆ ਉਪਮਾ ਦੀਜੈ ॥⁸

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਦੱਸਦਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤਮਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸਨਾਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਦਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦਿਆ ਸ਼ਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਦਾ ਇਹ ਓਥਲ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਸਰੂਪ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਜਗਿਆਸੂ

ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਉਸਦਾ ਮਨ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਵ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਚਿੱਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਜਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਲਈ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਜਨ ਵਾਸਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ

“ ਨਿਰੰਜਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅੰਜਨ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅੰਜਨ-ਰਹਿਤ ਦਾ ਅਰਥ ਕੱਜਲ ਜਾ ਸਿਆਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਜਨਰੂਪੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹੈ। ”⁹

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰਿਆ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਾਮ- ਸਿਮਰਨ , ਗੁਰੂ, ਗਿਆਨ, ਸਤਿਸੰਗ, ਸਦਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਅਵਗੁਣਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਓਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਰਗਾ ਦਿਆਵਾਨਤਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ-

ਹਮ ਸਰਿ ਦੀਨੁ ਦਇਆਲੁ ਨ ਤੁਮ ਸਰਿ

ਅਬ ਪਤੀਆਰੁ ਕਿਆ ਕੀਜੈ॥

ਬਚਨੀ ਤੋਰ, ਮੋਰ ਮ ਮਾਨੈ, ਜਨ ਕਉ ਪੂਰਨੁ ਦੀਜੈ॥

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚੇ ਤੇ ਧਰਮੀ ਲੋਕ ਹੀ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਮੁੱਚਾ ਨਿਚੋੜ

ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਦੁਨੀਆਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਏਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ

ਦੁਨੀਆਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਪਿਆਰਾ, ਮਿਲਵਤਨ ਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਸੀ ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ-

1. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 16,17
2. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬੁਹੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਪੰਨਾ ਨੰ. 85,86
3. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 17
4. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬੁਹੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਪੰਨਾ ਨੰ. 126
5. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਮਟਾਲਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ 17
6. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬੁਹੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਪੰਨਾ ਨੰ, 87
7. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ.91
8. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 858
9. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬੁਹੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਪੰਨਾ ਨੰ 94

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ
ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਦੋ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਛੋਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸਦੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਸਥ, ਵਾਨ ਪ੍ਰਥਮ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਚੱਜੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਰਨ ਵੰਡ ਜਾਂ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁੰਨੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗੁਣ ਸੁਬਾਅ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਢ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੁਦਰ ਕਈ ਹੋਰ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦਲਿਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ ਕਿ

“ ਇਹ ਜਨਮ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉੱਲੇਖ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸਮ ਮੰਡਲ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਕਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਪੁਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਬ੍ਰਹਮਣ, ਭੁਜਾਵਾਂ ਖੱਤਰੀ, ਜਾਂਘਾ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਚਰਨ ਸ਼ੁਦਰ ਹਨ। ”¹

ਦਲਿਤ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਘਾੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕਾ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਫ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਜੋਕੀ ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਕੇਵਲ ਜਾਤ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਕਿ ਅੱਜ ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਸ੍ਰੋਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸੁਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੋ ਬਾਣੀਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵ ਜਗਤ ਦੇ ਹਰ ਕਰਮ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁਕਣ, ਸੁਚੱਜਾ ਬਣਾਉਣ, ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲਾ ਸੁੰਗੜ ਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਬਣਾਉਣ, ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਇਸਨੂੰ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਫ਼ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਉਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗੁਣ-ਅੰਗੁਣ ਜਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਢ ਹੀ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਮਲੀ ਜਾਮੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨੇ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਣ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

“ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਕ ਬੱਝਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਸਮਾਜਿਕਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕਤਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਅਤੇ ਨਸਲਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ”²

ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਸਲ ਅਰਥ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ, ਕੁਚਲਿਆ ਹੋਇਆ, ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਹੋਇਆ ਵਰਗ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਲੈਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਬ੍ਰਹਮਣ ਹੀ ਜੱਗ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਦਾਨ ਲੈਣਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਈਸ਼ਟ ਭਜਨ ਕਰਨਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਹਨਾਂ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਖੱਤਰੀ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਲੈਣਾ ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਪੜਨਾ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਦਾਨ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਲਿਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ

“ ਦਲਿਤ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਬਾਏ, ਡਰਾਏ ਦੁਕਾਰੇ, ਫਿਟਕਾਰੇ ਅਥਵਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਫੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਜਤਨ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਹੈ।”³

ਇਸ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ-

“ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਕੁੰਠਾ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸੰਮਿਕਿਤਿਕ ਬੋਧ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਲਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।”⁴

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚਲੀ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਜ਼ਿਕਰ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਲਾਮੀ ਜੋ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਫੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਰੋਲ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭੀਮ ਰਾਓ ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਬੇ-ਮਾਇਨਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਰੀਤੀਆਂ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂਲੇ ਹੀ ਰੱਦਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਵਰਗ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ-ਮਾਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ ਥੱਲੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ

ਨਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਸਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦਲਿਤ-ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਬੁਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਨਹੀ ਵਾਪਰਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਜੋਂ ਮੁੱਖ ਰੂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਦੀ ਵਾਂਗ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆਂ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਤਹਿਤ ਦਲਿਤ ਹਾਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੈਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਸਤਾਇਆ ਅਤੇ ਯਤਨਾਵਾ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ”⁵

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਕੇਵਲ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਉਤਪੀੜਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਕ੍ਰੋਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਅਸਲ ਅਸਲ ਚ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਤੱਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੱਚਲੀ ਜਾਤੀ ਗੋਰਵ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਖਤਰਨਾਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਭਰਿਆ ਨਿਵੇਕਲਾਪਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਂਤਰ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪਛਾਣ ਜਿਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸਦੀ ਜਾਤ, ਗੋਤ, ਬਿਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਕੈਟਾਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ, ਗੁਣਾਂ, ਨਿਯਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਬਣੀ ਹੋਈ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਤੇ ਜਾਤਪਾਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਥਾਪਕ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸਾਧਕ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇੱਕ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਤੇ ਮਾਨਵਦਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ।”⁶

ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਤਕਰਿਆ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ , ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਵੈਮਾਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸੈਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਤਾੜਿਆਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨਿਮਾਣੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਹਰ ਸਹੂਤਲ ਤੇ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

“ ਅਗਰ ਦਲਿਤ ਦਾ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹਰੀਜਨ, ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਬ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ । ਲੇਕਿਨ ਮੈ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਛੂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁷

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖਿੱਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਦੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

“ ਇੱਥੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਦਰਭਾ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਪਾਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਝਣਾ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੋਟੀਆ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯਾਤਨਾਂ, ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਲੀਜਤਾ , ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਥੋੜਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪੀੜਤ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁸

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵੀ ਇਸ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਹੱਸ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ , ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬੱਚੇ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੁੱਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਤੇਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥

ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥⁹

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਆਰੰਭ ਮਾਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਇਹ ਦਲਿਤ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਰਮ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੁਜਾਰੀ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਮਝਦਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖੁਦਗਰਜੀ, ਆਕੜ ਲੋਭ ਲਾਲਚ, ਜਿਆਦਾ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਰਗ ਵਿਕ੍ਰਤ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਲਮ ਹਾਕਮਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਆਡੰਬਰਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ, ਗੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਨੈਤਿਕ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਗੁਆ ਬੈਠੇ। ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉੱਚ-ਨੀਚ, ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦਾ ਬੋਰਾਲਾ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹੜ ਵਾਂਗੂ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਡਾ. ਲੱਕੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ-

“ ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਜਦ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮਣ ਵਰਗ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਕਥਿਤ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ”¹⁰

ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਚ ਹੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਹਾ ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਜਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਫੱਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨੀਵੀਂ ਵਰਗ ਵਿੱਚਲੇ ਲੋਕ ਪੁਸ਼ਤ ਦਰ ਪੁਸ਼ਤ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਲੋੜ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਵੱਡੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਸ ਬਸਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਬਸਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਫਾਵੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ

ਜਾ ਕੀ ਜੋਤਿ ਜਗਤ ਕਉ ਲਾਗੇ॥

ਤਾ ਪਰ ਤੁਹੀ ਢਰੈ॥¹¹

ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਨੀਵੀਂਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦ-ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਪਾਠ, ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਲਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਣ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਕਾ ਪਿਘਲਾ ਕੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕ ਗਲੀਆਂ-ਨਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਅਤੇ ਮਚ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਖਲ ਨੂੰ ਢੋਹਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਾ ਛੱਡਿਆ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤ ਦੇ ਲਈ ਉੱਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹਨੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਜਾਤੀ ਗਰੀਬੀ। ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੁਸੀਬਤ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਖੜੀ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਡਾ. ਲੱਕੀ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਗਤ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਕੁੱਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਏ ਭਾਵੇਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਗਰੀਬ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਮੀਰ, ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਜਾਤ ਜਨਮ ਜਾਂ ਧੰਨ ਦੌਲਤ ਸਦਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ”¹²

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਗੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਆਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਬ੍ਰਹਮਣ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ੂਦਰ, ਵੈਸ਼ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਨੀਤ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪ ਪਾਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਚਾਰ ਕੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ

ਜਿਸ ਕੁਲ ਸਾਧੂ ਬੈਸਨੋ ਹੋਏ।

ਬਰਨ ਅਰਬਨ ਰੰਕੁ ਨਹੀਂ ਈਸਰ ਹੋਏ ॥

ਬਰਨ ਜਾਨੀਐ ਜਗ ਸੋਇ

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬੈਸ ਸੂਦ ਖੜੀ ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ

ਮਲੇਡ ਮਨ ਮੋਇ

ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ

ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ ॥¹³

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਕੁੱਲ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਕਾਢੀ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜੰਗਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਉੱਚੀ ਪੱਦਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ । ਉਹ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਲੁਕਾਇਆ ਜਾਂ ਛੁਪਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰਿਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਥਾਈ ਜਨਮ ਆਧਾਰਿਤ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੀ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ । ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਪੱਠ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਗੋਂ ਕਿ ਚੰਗੇ ਤੇ ਪੁੰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਓਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਰੋਧ, ਮੋਹ, ਕਾਮ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਦਇਆ ਧਰਮ ਜਿਨਮੇ ਨਹੀਂ ਹਿਰਦੈ ਪਾਪ ਕੇ ਨੀਚਾ

ਜਿਨ ਕੈ ਹਿਰਦੈ ਸੰਤ ਬਸੈ ਪੰਚ ਦੋਸ਼ ਬਸਿ ਨਹੀਂ।

ਜਾ

ਰਵਿਦਾਸ ਤਉ ਨਾ ਉਚ ਭਉ ਸਮਝਿ ਲਉ ਮਨ ਮਾਹੀ।

ਪੰਚ ਦੋਸ਼ ਤਜਿ ਜੋ ਰਹੇ ਸੰਦ ਚਰਨ ਲਵਲੀਨ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਝਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਜਨਮ ਲੈਣ ਜਾ ਕਿਸੇ ਸੁਦਰ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਚੰਗਾਂ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਨੀਅਤ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੱਛੇ ਆਚਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਨਤਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਵੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਇੱਕ-ਮਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ-

1. ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤਥਾ ਧਰਮ ਸਮਨਵਯ ਕੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਪੰਨਾ ਨੰ. 60
2. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ , ਪੰਨਾਂ ਨੰ.146
3. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 147
4. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 147
5. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 150
6. ਓਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰ. 150
7. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਾਜੂ(ਡਾ.) ਪੰਨਾ ਨੰ. 108
8. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ , ਪੰਨਾਂ ਨੰ 151
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ 858
10. ਡਾ. ਲੱਕੀ ਸ਼ਰਮਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਕਵਿ ਪੰਨਾ ਨੰ. 106
11. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ , ਪੰਨਾ ਨੰ. ਨੰ. 1109
12. ਡਾ. ਲੱਕੀ ਸ਼ਰਮਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਕਵਿ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 107
13. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾਂ ਨੰ. 858

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ
ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵਵਾਦ, ਸਰਬਜਾਤੀ, ਸਮਭਾਵ, ਸਹੀ ਤੇ ਸੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਤੇ ਭੌਤਿਕਤਾਵਾਦ ਵਿੱਚ ਧੱਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਬਾਰੇ ਹੈ।

ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਭਾਵ ਹੈ-

“ ਹੁਣ ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਿਆ... ਬਹੁਤ ਪਾਣੀ ਪੁਲਾਂ ਹੇਠ ਦੀ ਲੰਘ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ... ਹਾਲਾਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਉਹ... ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਥਾਂ ਸਿਰ ਲੱਗਦੀ ਐ... ਪਹਿਲਾ ਹਰ ਗੱਲ ਚ ਹਰ ਥਾਂ ਰੂਸ-ਰੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਹਰ ਗੱਲ ਚ ਹਰ ਥਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਅਮਰੀਕਾ ਸੁਣਦੇ ਆਂ...। ਇਸ ਬਦਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਜੋ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ‘ਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਆਖਦੇ ਹਨ।”¹

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਜਾ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਬੰਧਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ, ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਮੇਂ, ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਵੈਮਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੱਤਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਤੋਂ ਦੂਰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਢ, ਉੱਚ-ਨੀਚ, ਦਾ ਬੇਲਬਾਲਾ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਬਾਜੀ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ, ਦੱਸਦਿਆ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਮਿਹਨਤਕਸੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਬੇਗਮਪੁਰੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ ਸਹਿਰ ਕੇ ਨਾਓ॥
ਦੁਖ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਇਹਿ ਠਾਉ॥
ਨਾ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ॥
ਖਉਫ ਨ ਖਤਾ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ॥²

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬੇਗਮ ਪੁਰੇ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੀ ਅਰਧ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਵਿਵਸਥਾ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਬਿਨ੍ਹਾ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ, ਡਰ, ਸਹਿਮ, ਚਿੰਤਾਂ, ਫਿਕਰ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰੰਜਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਈਰਖਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਨੱਥ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇ।

ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-

“ ਗਾਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਆਪ ਬੇਗਮਪੁਰੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਲਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿੱਧਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਮਾਨਵੀ ਲਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ”³

ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਭਜਾਤੀ ਸਮਭਾਵ ਦਾ ਰੂਪ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਢਾ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਵਸੇਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਵੈਮਾਨ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜਿਊਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਚਮਾਰ ਹੋਣ ਤੇ, ਪੁਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਡਣ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਕੋਈ ਮਿਹਣਾ ਨਹੀਂ, ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਅਪਮਾਨ ਜਾਂ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਵੈਮਾਨ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟ ਬਾਂਵਲਾ ਢੇਰ ਢੋਵੰਤਾ
ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸਾ ਪਾਸਾ॥
ਅਬ ਬ੍ਰਿਪ ਪਰਪਾਨ ਇਹਿ ਕਰਹਿ ਢੰਢਉਤਿ,
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਦਾਸਾ॥⁴

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਚ-ਨੀਚ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ੁਦਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਬਜਾਤੀ ਸਮਭਾਵ ਆਪਸੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਏਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਭਾਵ, ਆਪਸੀ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਏਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

“ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਇਸ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਭਾਵ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਵਜਾਤੀ ਸਮਭਾਵ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਖੁਦ ਹਰਿਜਨ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ”⁵

ਡਾ. ਜਯਨਾਥ ਨਲਿਨ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

“ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਦਾ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਰਗੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ”⁶

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਨ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਲਈ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ, ਆਪਸੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿੱਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

“ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਾਈਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਲਈ ਮੂਲ ਮਾਤਰਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ”⁷

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਸਾਰ ਹਿੰਸਾ ਕਲੇਸ਼ ਆਪਸੀ ਦਵੈਦ, ਈਰਖਾ ਨਿੰਦਿਆ ਚੋਰੀ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਮਗਰ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਕਰੂੜਤਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਅੰਦਰ ਤੋਨ ਜਿੰਨਾ ਘਿਨੌਨਾ ਹੈ। ਉੱਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰੋਂ ਸਲੋਨਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਗਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਹ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸਵਾਰਥਪੂਰਨ ਦੇ ਕੁਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਧੋਖੇਬਾਜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਪਹਿਲੂ ਅਪਨਾ ਕੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਅਭਿਸ਼ਾਪਿਤ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਸਦਕਾ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਮਾਪ ਲਈ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਮਾਪ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦੂਰੀ ਜਾਂ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਮਾਪਣਾ ਇਹਦੇ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਿਰਥਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਚ ਲੱਗੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੀਰਾ ਗੋਤਮ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ-

“ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਭਗਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੀਤਲਤਾ ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਮੈਤ੍ਰੀ ਦੇ ਲੈ ਕੇ ਅਵਤਰਿਤ ਹੋਏ। ”⁸

ਇਸ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤੋਸ਼ ਤੇ ਤਨਾਅ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਵਿੱਚ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸੈਕਸ ਵਿੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਘਿਨੌਣੇ ਕਾਰ ਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਿੰਗਾ ਮੁੱਲ ਉਤਾਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਇਲਾਜ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਏਡਜ ਵਰਗੀ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਚੇਲਿਆ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫ਼ਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕ ਕੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਾਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਜੋਤਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ

ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਪਾਖੰਡੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਭੇਖਾ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘਾੜਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਖੰਡਾ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਧਰਮ ਨਿਰੂਪੀਐ ਦੀਸੈ ਸਭ ਲੋਇ
ਕਵਨ ਕਰਮ ਤੇ ਛੁਟੀਐ ਜਿਹ ਸਾਧੇ ਸਭ ਸਿਧਿ ਹੋਇ॥⁹

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨੇ, ਕਈ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੰਤਜਾਮ ਕਰਨਾ , ਖੂਹ ਪੁਟਵਾਉਣੇ, ਗਹਿਣਿਆ ਸਮੇਤ ਔਰਤ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦਿਖਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਸਥ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਕਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨਾ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਵਿਅਸਥ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਹਉਮੈ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਰਗੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨਿਮਾਣੀ ਜਿਹੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਫਸਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਰੋਜਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਭੈੜੇ ਤੋਂ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਝੂਠ-ਬੇਈਮਾਨੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਪਾ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਬਾਲਾ ਵੱਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਝੂਠ ਤੇ ਗਲਤ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਰਾਸਤੇ ਉੱਪਰ ਚਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜਿਲ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਤੇਰ-ਮੇਰ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ
ਕਨਕ ਕਟਿਤ, ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ॥

ਜਉਪੈ ਹਨ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅਹੇ ਅਨੰਤਾ

ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ, ਕੈਸੇ ਹੁੰਤਾ ॥

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕਤਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਲਿਤਾੜੇ ਤੇ ਦੀਨ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਮਸੀਹਾ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਸੀ ਬੰਧਿੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਸਕੇ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ-

- 1.ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 56
2. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 354
3. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ ਨੰ.59
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 1283
5. ਸੰਤੋਂ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸੈਨੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 317
6. ਭਕਤੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਮਾਧੁਰਯ ਕਾ ਸਰੂਪ ਡਾ. ਜਯਨਾਥ ਨਲਿਨ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 106
7. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਕ, ਡਾ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 69
8. ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ : ਬਾਣੀ ਏਵਾਂ ਮਹੱਤਵ, ਸੰ. ਮੀਰਾ ਗੋਤਮ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 415
9. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 346

ਸਾਰ

ਭਗਤੀ ਮਤ ਅਜਿਹਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਚ ਸਹਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਗੁਜਾਰਨ ਦੀ ਸਮਰਿਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸਰਨ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਨਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਯੋਗ ਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਬਜਾਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਲੋਕ ਮੰਗਲ ਲਈ ਭਾਵਨਾ, ਮਾਨਵਾਦ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਮਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਲਾ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਭਰਭੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਾਰਿਆ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀ ਆਈ। ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 15, 1433, ਬ੍ਰਿਕ੍ਰਮੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 23ਜਨਵਰੀ 1376 ਨੂੰ ਮਝੂਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾ ਮੰਡੂਆ ਡੀਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਚਾਰ ਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇੱਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਗਤ ਤੇ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ, ਜਗਤ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਦੀ ਸਰਬਸ੍ਰੇਸ਼ਠਾ ਆਦਿ ਕਈ ਹੋਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮਤ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਜੋਤ ਇੱਕ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬੰਧੰਗੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਵੱਲੀ ਮਿਹਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਤੜਫ਼ ਤਾਂਘ ਉਸਦੀ ਦਇਆ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਹਨ।

ਖਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਅਕਬ ਕਥਾ ਬਹੁ ਕਾਇ ਕਰੀਜੈ॥

ਜੈਸਾ ਤੂੰ ਤੈਸਾ ਤੁਹੀ ਕਿਆ ਉਪਾਮਾ ਦੀਜੈ॥¹

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਉਪਮਾਇਆ ਜਾ ਤੁਲਨਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾ ਤੇ ਬੱਤੀ, ਤੀਰਥ ਤੇ ਯਾਤਰੀ ਚੰਦ ਤੇ ਚੰਕੌਰ ਦਾ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪਿਆਰਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਢ ਉਸਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਿਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਐਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਤੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਖੁਭ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਹਨੇਰ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਉਹ ਹੋਸ਼ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇੱਥੇ ਦੀਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਨੇਰਾ ਜਰੂਰ ਪਸਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਆਵਾਗਾਣ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਗੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਸਲ ਮਾਰਗ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਨਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਰਮ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸੰਤਾ, ਧਰਮਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅੰਤਮ ਲਕਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੋ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਰਮਾਂ ਭਾਗਾ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੂਰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੇ ਟਿੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸੋਚਣੀ, ਸੋਝੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਚਾਨਣ-ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਮਰਨ ਜੰਮਣ ਦਾ ਡਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਸੁ-ਮੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ

ਸ਼ਹਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਰਹਤ ਫੁਲਿ

ਬਡੈ ਭਾਗਿ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਰਿਦੈ ਦਰਿ,

ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੈ ਭਾਰਵੀ॥²

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਜਾ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੋਬਿੰਦ ਧਿਆਵੈ

ਪੜਿਆ ਅਣਪੜਿਆ ਪਰਮ ਗਤਿ ਪਾਵੈ॥³

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਚ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਮਣੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਇਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਸਥਿਰ ਦਿਸਣ ਵਾਲਾ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਜਗਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਲ ਛਿਣ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਸੁੰਭੇ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਜੀਠ ਰੰਗ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਸੁੰਭੇ ਦਾ ਰੰਗ ਕੱਚਾ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਮਜੀਠ ਦਾ ਰੰਗ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨਾਂ ਨੇ ਕਸੁੰਭੇ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਜੀਠ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਤਾਰ ਲਿਆਂ ਇਸ ਅਸਲ ਜਗਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਦਿਆ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਭਗਟਦਾ ਪਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਬਿਨਸ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਇੱਕ ਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਨੇ ਪਾਈ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਨਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਮਰ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋ ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗੌਤਮ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਜੀਵ ਦੇ ਆਤਮਿਕ

ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਲਏ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਨਿਤਾਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਹਿਮ ਦੀ ਗੱਠ ਬੱਝ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚੀ ਕੁੱਲ, ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਜੋਗੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਗਿਆਨੀ, ਗੁਣਵਾਨ, ਸੂਰਮ-ਦਾਤੇ ਆਦਿ ਸਭ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹਰੂਮੈਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲ ਗਾਥਾ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਤਾ ਤੋਂ ਰੂ-ਬੂ-ਰੂ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਰਬ ਪ੍ਰਥਮ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੁਰ ਹੈ ਜੋ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਨਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਵੱਸਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਜਾਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮਾੜੇ ਤੇ ਅਣਗੌਲੇ ਹੋਏ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਢਾ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਭਗਤ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਸ਼ਵਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਚ-ਨੀਚ ਕਾਤ ਪਾਤ ਗਰੀਬੀ-ਅਮਰਿਗੀ, ਬ੍ਰਹੱਮਣ-ਸ਼ੂਦਰ ਆਕਿ ਕਈ ਹੋਰ ਭਾਵਨਾਂਵਾ ਹਨ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਤੇ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਚੋਰੀ-ਨਿੰਦਿਆ, ਚੁਗਲੀ-ਝੂਠ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮ-ਕਾਢਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚਲੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਇਹਨਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 40 ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਗਿਆਸੂ ਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਮੰਗ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੁਖੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ—

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰੀ॥

ਜਿਉ ਜਾਨਹੁ ਤਿਉ ਕਰੁ ਗਤਿ ਮੇਰੀ॥

ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜੋ ਤਰੀ ਸਰਨਾਗਤਾ ਤਿਨ ਨਾਹੀਂ ਭਾਰੁ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗੁਨਾਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਕੇ ਸੋਖਾਲਾਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ—

“ ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿੱਚ ਬੁਧ ਬਣਨ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣੀ ਪੈਦੀਂ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸਤਸੰਗ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਮੰਗੀ ਹੈ। ”

ਅਸਲ ਧਰਮ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪਈ ਦੂਰੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਲੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾੜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ ਆਗੂ ਅਤੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਗੂਆ ਵਜੋਂ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕੇ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਜ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਤੇ ਅਪਮਾਣਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ-

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ.
2. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਡਾ, ਪਾਵਨ ਗਾਥਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਜਲੰਧਰ, ਡੇਰਾ ਸੱਚ ਖੰਡ ਬੱਲਾਂ, 1998.
3. ਸਿੰਗਲ ਧਰਮਪਾਲ, ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1986.
4. ਕਲਸੀਆ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਡਾ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1992.
5. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ, ਡਾ. , ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1986.
6. ਗੁਲਟਾਲਾ, ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ , 1995.
7. ਬਦਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਜਲੰਧਰ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 2002.
8. ਰਾਜੂ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਰਤਨਾ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟ੍ਰਸਟ, 1993.
9. ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਡਾ, ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2005.
10. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ(ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ, 1959.
11. ਸਿੰਘ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਜੀਤ , ਡਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ.
12. ਗੁਮਟਾਲਾ. ਚਗਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮਟਿਡ, 1999.
13. ਲੱਕੀ ਸ਼ਰਮਾ, ਡਾ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਕਵੀ, ਜਲੰਧਰ, ਮਾਈ ਜੀਰਾਂ ਗੇਟ, 2013.

14. ਕਸੇਲ, ਪ੍ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਮਾਰਕੀਟ, 2011.
15. ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਜਾਬ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1963.
16. ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,(ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਪੰਜਾਬ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1972.
17. ਸਿੰਗਲ, ਧਰਮਪਾਲ, ਡਾ, ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1986.
18. ਬੇਦੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਮੇ ਉਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਲੌਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, , ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ. 1995

